

Semantic Implications of the Sensory Verb "Consider" in the Discourse of Nahj al-Balagha Based on the Radial Network Theory and Prototypes

(Research Article)

Elham Baboli Bahmeh^{1*} , Seyyed Mohammad Razi Mostafavinia²

Submission Date: 19 December 2023

Revision Date: 8 February 2024

Acceptance Date: 24 February 2024

(Page 51-76)

Abstract

Cognitive semantics, which falls under the domain of cognitive linguistics, offers innovative methods for text analysis. These methods aim to map the conceptual relationships between the meanings of a lexical entry within the framework of a semantic network. This new perspective emphasizes the dynamism and flexibility of linguistic units within the context of a text. It integrates the worldview embedded in texts into this dynamism and scrutinizes texts through various approaches—both diachronic and synchronic—centered on semantic analysis. Religious-Islamic texts, inherently dynamic and fluid in nature, can be examined using some of these modern semantic methods. The earliest religious studies in this field focused on Qur'anic research, yielding satisfactory results and highlighting the dynamism of the discourses underlying religious texts. *Nahj al-Balagha*, due to its significant status in Islamic heritage, reflects a worldview rooted in the intent of its original speaker. This worldview is also intertwined with the emotional, cultural, and situational contexts, which are manifest in the linguistic context of *Nahj al-Balagha*. Hence, its linguistic context is of great importance in understanding the semantic framework of *Nahj al-Balagha*.

Keywords: Nahj al-Balagha, View, Cognitive Semantics, Radial Network, Prototype, Semantic Expansion.

1. Ph.D in Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign languages, Kashan University, Iran, Kashan

2. Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Qom University, Qom, Iran

*: Corresponding Author:

Email: Baboli.elham@yahoo.com

How to cite this article: Baboli Bahmeh, E., Razi Mostafavinia, B. (2024). Semantic implications of the sensory verb "view" in the discourse of Nahj al-Balagha based on the radial network theory and prototype theory, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 11(44), 51-76.

<https://doi.org/10.22084/nahj.2024.29497.3069>

Extended Abstract

1. Introduction

Cognitive semantics, which falls under the domain of cognitive linguistics, offers innovative methods for text analysis. These methods aim to map the conceptual relationships between the meanings of a lexical entry within the framework of a semantic network. This new perspective emphasizes the dynamism and flexibility of linguistic units within the context of a text. It integrates the worldview embedded in texts into this dynamism and scrutinizes texts through various approaches—both diachronic and synchronic—centered on semantic analysis. Religious-Islamic texts, inherently dynamic and fluid in nature, can be examined using some of these modern semantic methods. The earliest religious studies in this field focused on Qur'anic research, yielding satisfactory results and highlighting the dynamism of the discourses underlying religious texts. *Nahj al-Balagha*, due to its significant status in Islamic heritage, reflects a worldview rooted in the intent of its original speaker. This worldview is also intertwined with the emotional, cultural, and situational contexts, which are manifest in the linguistic context of *Nahj al-Balagha*. Hence, its linguistic context is of great importance in understanding the semantic framework of *Nahj al-Balagha*.

Applying these modern semantic methods to the text of *Nahj al-Balagha* not only uncovers the deep layers and broad semantic scope of its vocabulary in a systematic semantic network but also aids in understanding the cognitive domain of the audience and the mental framework of the original speaker. This is particularly significant when studying concepts that relate to human perspectives on existence. Based on this, the lexical entry *Nazar* (meaning "to look" or "to contemplate")—as a sensory verb, given its role in human ontological understanding—has been selected for analysis. By leveraging the radial network and prototype theory, its polysemy within the dynamic discourse of *Nahj al-Balagha* is analyzed. Furthermore, using relational semantics, the conceptual relationships between its meanings, the prototype, and the interconnections among these meanings are examined.

2. Theoretical Framework

The radial network is one of the modern semantic approaches that systematically examine the polysemy of a lexical entry. This perspective, introduced within the framework of categorization theory, considers the prototype as the criterion for classifying linguistic elements. The prototype is defined as "the central member of a category" (Abdolwahid & Kharouf,

2016: 98), which "shares the most common features with other members of a specific category while having the fewest common traits with members of other categories" (Liu et al., 2009: 42). In this approach, the self-evident meanings or presupposed meanings serve as the criteria for identifying the prototype. Accordingly, in the radial network, the prototype constitutes the primary type, while other words form the peripheral types within the network. These peripheral types share characteristics with the primary type, but the extent of this shared connection varies among them. Sometimes the widening of the primary meaning occurs inclusively, maintaining the closest connection to the core meaning, while at other times, it occurs metaphorically, resulting in a greater distance from the core meaning.

Even within inclusive widenings, the degree of incorporation of the central semantic components is not uniform. It has been stated that "the theory of semantic components not only identifies the components of each meaning but also demonstrates how components are added or omitted due to changes in word meanings" (Mukhtar Omar, 2007: 102). These changes in meaning arise within the linguistic context and result from the co-occurrence of linguistic forms.

3. Research Method

Since this research is a library-based study, the data collection tools include note-taking, classification, and content analysis. The methodology and approach to addressing the research questions rely on a synchronic analysis with a descriptive approach, focusing on relational semantics. On the other hand, this theory, being rooted in the contextual approach, necessitates an understanding of various contexts: linguistic, emotional, situational, and cultural contexts.

However, in analyzing the polysemy of words, the primary emphasis is on the linguistic context, as semantic relationships are identified along the horizontal axis through the co-occurrence of collocations within the intra-linguistic context.

4. Conclusion

The examination of the semantic culture of *Nahj al-Balagha* reveals that applying certain modern semantic theories to religious texts can extract various and systematic meanings of words within a linguistic context. This article, based on the radial network theory, concludes that the "visual perception; seeing with the eye" is the central member of the lexical entry *Nazar* (meaning "to look" or "to observe"). In *Nahj al-Balagha*, this linguistic unit has appeared 150 times, and beyond the core meaning, it

becomes polysemous due to the context, the issue of alignment, and the modifiers present in the speech. These semantic shifts, which are rooted in semantic components, occur sometimes by adding components and sometimes by omitting them. Modifications in the central meaning, which involve variations in intensity, can lead to new meanings that may have one or more elastic meaning(s). Among these, the semantic widening of *Nazar* in the abstract concept of "paying attention," which is related to the domain of cognition, exhibits the most elastic meanings.

This network progresses in two clusters: congruent and contrarian, maintaining a relative balance between the two semantic clusters. The semantic widening of the central member is categorized under both inclusive and metaphorical widening to establish a systematic connection between new meanings in the network. Within this framework, metaphorical widening and the abstract concept exhibit the highest frequency. Generally, the semantic widening of the sensory verb *Nazar* covers cognitive, sensory, obedience and following, experiential, educational, and other domains, with the cognitive domain being the most prominent. In this network, the abstract concept of "Ghafleh" (Neglect) shows complete overlap, while the abstract concepts of "Tadabbur" (Reflection) and "obedience and following" show both complete and partial overlaps with the prototype, along with partial overlaps with other concepts.

References [in Persian]

- *Holy Qran*.
- Palmer, Frank R. (2008). *A New Look at Semantics*. Translated by Kourosh Safavi. Fifth Edition. Tehran: Markaz Publications.
- Dashti, M. (2007). *Translated by Nahj al-Balagha*. First Edition. Qom: Zohor Publications.
- Shamel, N., & Haji-Qasemi, F. (2017). Radial Category of Meanings for the Verb "DIDAN" In Nahj Al-Balagha Sermons on the Basis of Frame Semantics (The Case of Verb "Ra'ā"). *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 5(19), 124-102. <https://doi.org/10.22084/NAHJ.2017.11515.1668>.
- Ghaderi, M. (2019). *An Investigation of the Polysemy of Sensory Verbs in the Framework of Cognitive Semantics*. A Comparative Study of the Two Verbs "Seeing" and "Hearing" in Persian and English. Fatemeh Yousefi-Rad and Azita Afrashi. Payam-e-Noor University.
- Ghaemi-Nia, A. R. (2011). *Cognitive Semantics of the Quran*. First edition. Tehran: Islamic Culture and Thought Research Institute.
- Geertz, D. (2014). *Theories of Lexical Semantics*. Translated by Kourosh Safavi. Tehran: Scientific Publication.

- Mokhtar Omar, A. (2006). *Semantics*. Translated by Seyyed Hossein Seyidi. First edition. Mashhad: Ferdowsi University Press.
- Mazban, A. H. (2015). *An Introduction to Semantics in the Arabic Language*. Translated by Farshid Tarkashvand. First edition. Tehran: Samt Publications.

References [in Arabic]

- Ibn Manzur, Muhammad ibn Mokram (1414). *Lisan al-Arab*. Volume 5. Third edition. Beirut: Dar Sadir Publications
- Al-Zamshakhri, Mahmoud (1407). *Al-Kashaf an Haqa'iq Ghawamiz al-Tanzil*. Volume 2. Third edition. Beirut: Dar al-Kutub al-Arabi Publications.
- Abdul Wahid, Abdul Hamid and Kharouf Muhammad (2016). Categorization in the theory of prototype. *Contexts of language and interdisciplinary studies*, Volume 1, 3, 93-107.
- Al-Mustafawi, Allamah Hassan. (1971). *Investigation into the words of the Holy Quran*. Volume 12. Lebanon-Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya Publications.

References [in English]

- Liu, M., Li, Zh., Song, G., Kong, F., & Liu, J. (2009). The Prototype Analysis of Ren: A Study on College” Implicit Theories of Ren. *International Journal of Psychological Studies*, 1(2), 41-48. <https://doi.org/10.5539/ijps.v1n2p41>

(مقاله پژوهشی)

دلالت‌های معنایی فعل حسی «نظر» در گفتمان حاکم بر نهج البلاغه بر اساس نظریه شبکه شعاعی و پیش‌نمونه

الهام بابلی بهمه^(*)، سید محمدرضی مصطفوی‌نیا^۲

دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۹/۲۸ بازنگری مقاله: ۱۴۰۲/۱۱/۱۹

پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۱۲/۰۵

(از ص ۵۶ تا ۷۶)

چکیده

معناشناسی شناختی به‌عنوان شاخه‌ای از زبان‌شناسی شناختی، دیدگاه‌های نوینی را در رابطه با معنای واژگان مطرح کرده و با تکیه بر انواع بافت‌های کلام، بر معناشناسی متن تمرکز دارد. این نگرش که توسعه معنایی واژگان را مبنا قرار داده همسو با نسبی‌گرایی مطلق و تعین کامل معنا در بافت کلام نیست. نظریه شبکه شعاعی که بنابر الگوی مقوله‌بندی، بسط معنایی یا چند معنایی نظام‌مند واژگان را بررسی می‌کند، از یک مدخل واژگانی، یک عضو کانونی مشخص کرده که تمامی معانی آن واژه، با این عضو که با نام پیش‌نمونه در این رهیافت، معرفی شده، ارتباطی نظام‌مند دارند. از آنجاکه گفتمان حاکم بر نهج البلاغه از پویایی و انعطاف‌پذیری قابل‌توجهی برخوردار بوده، این روش معناشناسی نوین که در تعارض با متون دینی نبوده، قابلیت تطبیق بر متن آن را دارد. از این رو، جستار حاضر با مطالعه همزمانی و رویکرد توصیفی و با تکیه بر بافت‌زبانی در تلاش است تا توسعه معنایی فعل حسی «نظر» را در چارچوب شبکه شعاعی در یک دوره خاص ترسیم کند. برآیند پژوهش نشان می‌دهد که معنای «درک بصری؛ نگاه کردن با ابزار چشم» پیش‌نمونه این صورت زبانی است. این واژه و دیگر مشتقات صرفی آن، در بافت‌زبانی نهج البلاغه با توجه به هم‌آیی‌ها، بسط معنایی پیدا می‌کنند و بیشترین گستره آن، در مفاهیم انتزاعی و توسیع مجازی بوده‌است. از طرفی، امام (ع) در گسترش معنایی فعل حسی «نظر»، علاوه بر مفاهیم حسی، تربیتی، اطاعت کردن و تجربه‌کردن، توجه ویژه‌ای به افعال حوزه شناختی داشته‌است و بسط معنایی این صورت زبانی در مفهوم «توجه کردن» بیشترین معنای کشسانی را داشته‌است.

کلید واژه‌ها: معناشناسی شناختی، گسترش معنایی، شبکه شعاعی، پیش‌نمونه، نظر، نهج البلاغه.

۱. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه قم، قم، ایران

۱. مقدمه

معناشناسی شناختی^۱ که در زمره زبان‌شناسی شناختی^۲ قرار می‌گیرد، روش‌های نوینی را برای تحلیل متن ارائه داده که بر این مبنا، بتواند روابط مفهومی میان معانی یک مدخل واژگانی را در قالب یک شبکه معنایی^۳ ترسیم کند. این نوع نگرش‌های جدید که بر پویایی و انعطاف‌پذیری واحدهای زبانی در بافت متن تکیه دارند، جهان‌بینی حاکم بر متون را در این پویایی دخالت داده و با رویکردهای مختلف؛ در زمانی^۴ و هم‌زمانی^۵ به موشکافی متن با محوریت تحلیل معناشناسه می‌پردازند. متون دینی - اسلامی که ذاتاً دارای ماهیتی پویا و سیال بوده، در چارچوب بعضی از روش‌های معناشناسی نوین قابلیت بررسی را دارند؛ البته در صورتی که امکان‌سنجی این نگرش‌های جدید بر متن دینی انجام شده باشد و خروجی حاصل از آن، با توجه به ظرفیت‌های متن مثبت بوده تا به‌منزله چارچوب نظری در تحلیل میراث دینی - اسلامی استفاده شوند. در نتیجه، بعد از امکان‌سنجی، پژوهشگر نگاهی انتقادی در این تحقیقات نداشته؛ بلکه هدف برجسته کردن این بُعد از متون دینی و تطبیق و تحلیل آنها براساس رویکردهای معناشناسی شناختی است. اولین مطالعات دینی در این مقوله، پژوهش‌های قرآنی بوده که دستاوردی رضایت‌بخش داشته‌اند و تأکید بر پویایی گفتمان‌های حاکم بر متون دینی بوده‌اند. نهج‌البلاغه به‌دلیل جایگاه ارزشمندی که در میراث اسلامی دارد، جهان‌بینی حاکم بر آن که ریشه در قصد‌گوینده اصلی و از طرفی، بافت عاطفی، فرهنگی و موقعیتی داشته که این سه مورد، در بافت زبانی^۶ نهج‌البلاغه متبلور می‌شوند. به نوعی بافت زبانی به‌عنوان شناخت دستگاه معنایی نهج‌البلاغه از اهمیت فراوانی برخوردار است؛ بنابراین، تطبیق این نوع از روش‌های معناشناسی نوین بر متن نهج‌البلاغه، علاوه بر شناخت لایه‌های عمیق و گستره معنایی واژگان^۷ در قالب یک شبکه معنایی نظام‌مند، در شناخت حوزه معرفتی مخاطب و جهان ذهنی متکلم اولیه متن مؤثرند، به‌ویژه وقتی که مطالعات پیرامون مفاهیمی بوده که با نوع نگاه انسان به هستی در ارتباط باشند. بر این اساس، مدخل واژگانی «نظر» به‌عنوان یک فعل حسی به‌دلیل جایگاهی که در درک هستی شناختی انسان دارد، انتخاب شده تا با تکیه بر نظریه شبکه شعاعی^۸ و پیش‌نمونه^۹ چندمعنایی آن، در گفتمان پویای نهج‌البلاغه تحلیل و علاوه بر این، با تکیه بر معناشناسی رابطه‌ای، روابط مفهومی آن معانی با پیش‌نمونه و از طرفی، با همدیگر بررسی شوند.

۱-۱. بیان مسئله

بررسی و مطالعه رویکردهای نوین معناشناسی شناختی؛ از جمله نگرش‌های شبکه شعاعی و پیش‌نمونه و معناشناسی رابطه‌ای در تحلیل متن نهج‌البلاغه، علاوه بر تبیین گفتمان پویای این میراث دینی، بیانگر

1. Cognitive Semantics
2. Cognitive Linguistics
3. Semantic network
4. Diachrony
5. Synchrony
6. Linguistic context
7. Radial network
8. Prototype

ابعاد پنهانی در بطن کلام امام (ع) بوده که در مطالعات پژوهشگران دینی مد نظر نبوده‌است. این رهیافت‌ها که ارائه دهنده خوانشی روش‌مند بوده، نگاهی لفظ محوری به واژگان نداشته‌است؛ بلکه بافت‌های گوناگون را معیار تحلیل چند معنایی صورت‌های مختلف یک واژه قرار داده‌اند. چندمعنایی «به یک واژه یگانه که بیش از یک معنا داشته باشد، گفته می‌شود، مانند واژه "البأس" که به معنای جنگ، نیروی فراوان، قدرت و عذاب است که همه این معانی مرتبط با هم هستند» (مزبان، ۱۳۹۴: ۹۴). تعریف دقیق‌تر چندمعنایی براساس نظریه فوق بدین صورت است که «بیشتر واحدهای معنایی در مجاورت واحدهای دیگر قرار می‌گیرند. معانی این واحدها تنها با ملاحظه واحدهای دیگری که در کنار آنها واقع می‌شوند، قابل توصیف یا تعیین هستند» (مختار عمر، ۱۳۸۵: ۶۵). این تعریف که در زمره معنانشناسی ترکیبی قرار می‌گیرد، قالب مفهومی‌ای که در اثر ارتباط واژه‌ها با همدیگر در محور همنشینی ایجاد شده را معیار چندمعنایی قرار می‌دهد. به بیانی دیگر، «مفهوم همنشینی چیزی جز ارتباط یک عنصر زبانی با سایر عناصر تشکیل‌دهنده زبان نیست» (پالمر، ۱۳۸۷: ۱۵۹).

شبکه شعاعی از روش‌های معنانشناسی نوین بوده که به بررسی نظام‌مند چندمعنایی یک مدخل واژگانی می‌پردازند. این نگرش که در نظریه مقوله‌بندی^۱ طرح مفهوم می‌شوند، معیار تقسیم‌بندی عناصر زبانی را پیش‌نمونه دانسته و در این رابطه آمده‌است: «معمولاً در زبان‌شناسی شناختی به جای معنا از "شبکه شعاعی معنا" سخن به میان می‌آید. این اصطلاح را برای اولین بار، لیکاف و بروگمان^۲ در زبان‌شناسی شناختی مطرح کردند. آنها مدل خاصی را در تحلیل معنا در نظر گرفتند که برای تحلیل شناختی معنا سودمند افتاد. در این مدل، برای معنا یک مورد اصلی یا مرکزی در نظر گرفته می‌شود و موارد جدید و نوظهور به‌عنوان شعاع‌های آن مورد مرکزی به حساب می‌آیند. مورد مرکزی معمولاً معنای "مرکزی"^۳ نامیده می‌شود. معانی نوظهور شعاع‌های آن معنا و به یک معنا، توسعه‌های آن به حساب می‌آیند. در نتیجه، شبکه‌ای از معانی پیدا می‌شود که "شبکه شعاعی" نام دارد» (قائم‌نیا، ۱۳۹۰: ۷۷). البته باید این مسئله را مدنظر داشت که «شعاعیت معنا با سیاق‌مندی آن تفاوت دارد. بر طبق سیاق‌مندی، معنا در درون بافت تعیین پیدا می‌کند و بیرون از بافت، معنایی متعین در کار نیست. پیداست که سیاق‌مندی مطلق معنا قابل‌پذیرش نیست؛ چراکه اگر همه اجزای معنا در بافت تعیین پیدا کنند، معنا کاملاً نسبی می‌شود و میان کاربردهای گوناگون هیچ‌وجه مشترکی در کار نخواهد بود؛ بلکه با توجه به شعاعیت معنا، معنای مرکزی برای واژه‌های در نظر گرفته می‌شود. آن معنا در ادامه در بافت‌های گوناگون توسعه می‌یابد» (قائم‌نیا، ۱۳۹۰: ۳۱۵ - ۳۱۴).

مفهوم عبارت فوق، این است که توجه صرف به واژه یا بافت مصداق شعاعیت معنا قرار نمی‌گیرد؛ بلکه معیار، معنای مرکزی یا همان پیش‌نمونه بوده که به‌عنوان پایه‌ای برای استنباط روابط مفهومی واژگان دیگر در یک شبکه معنایی است. در تعریف پیش‌نمونه آمده است: «پیش‌نمونه، عضو کانونی یک

1. Categorization theory
2. Likoff and Brugman
3. Core meaning

مقوله محسوب می‌شود» (عبدالواحد و خروف، ۲۰۱۶: ۹۸) که «بیشترین ویژگی‌های مشترک اعضای یک مقوله خاص و کمترین خصیصه مشترک با دیگر مقوله‌ها را دارد» (لیو و همکاران، ۲۰۰۹: ۴۲). «در این مورد می‌توان مقوله "میوه" را در نظر گرفت. میوه مفهومی دارد که انسان غالباً مؤلفه‌های "بخش دانه‌دار شیرین و آبدار و خوراکی و گیاهی درخت" را برایش قائل است به مجموع این خصیصه‌ها، پیش‌نمونه میوه گفته می‌شود؛ بنابراین، مفاهیمی مانند سیب، توت‌فرنگی، موز یا لیمو بر حسب خصیصه‌هایشان به پیش‌نمونه میوه نزدیک‌ترند و میوه‌هایی که مفهوم‌شان با الفاظی نظیر نارگیل، پسته، نخود فرنگی، زیتون و ... به ذهن تبادر می‌کنند، براساس اصل شعاعیت، از این پیش‌نمونه دورترند» (ن. ک: گیرترس، ۱۳۹۳: ۳۸۸-۳۹۳).

متن فوق، بدیهیات معنا یا همان معناهای مفروض را معیار تشخیص پیش‌نمونه قرار داده که با تحلیل مؤلفه‌ای^۱؛ [+دانه‌دار]، [+شیرین]، [+آبدار]، [+خوراکی] و [+گیاهی] معانی‌ای را مفروض گرفته تا میوه‌ای که چنین مؤلفه‌هایی را داشته به‌عنوان سرنمونه مفهوم میوه انتخاب شود. «بدین ترتیب، شیوه تحلیل مؤلفه‌ای، به کمک تعدادی معدود مؤلفه، امکان ارائه نوعی تعریف برای چنین واژه‌هایی را فراهم می‌آورد» (پالمر، ۱۳۸۷: ۱۵۰). بر این اساس، در شبکه شعاعی، سرنمونه، گونه اصلی و دیگر واژگان، گونه‌های فرعی شبکه بوده که این گونه‌های فرعی از ویژگی‌های گونه اصلی برخوردارند و این میزان بهره‌مندی در همه گونه‌های فرعی برابر نبوده‌است؛ بلکه گاهی توسیع معنای اصلی به‌صورت شمولی بوده که بیشترین نزدیکی را به معنای هسته دارند و گاهی، به‌صورت مجازی بوده که از معنای هسته فاصله بیشتری دارند؛ البته در توسیع شمولی نیز، میزان بهره‌مندی از مؤلفه‌های معنای مرکزی یکسان نیست تا جایی که بیان شده‌است: «نظریه مؤلفه‌های معنایی^۲ تنها به ترسیم مؤلفه‌های هر معنا بسنده نمی‌کند؛ بلکه همچنین نشان می‌دهد که چگونه مؤلفه‌ها به‌خاطر تغییر معنای کلمه‌ها، اضافه یا حذف می‌شوند» (مختار عمر، ۱۳۸۵: ۱۰۲). این تغییر معنای در بافت زبانی و در اثر هم‌آیی^۳ صورت‌های زبانی با همدیگر حاصل می‌شود؛ از این رو، این نظریه که ریشه در رویکرد بافتی دارد، مستلزم شناخت انواع بافت‌ها؛ «بافت زبانی، بافت عاطفی، بافت موقعیتی و بافت فرهنگی» (همان، ۱۳۸۵: ۶۳ و ۶۲) است؛ اما در تحلیل چندمعنایی واژگان تکیه اصلی بر بافت زبانی بوده‌است؛ زیرا روابط معنایی در محور افقی و هم‌آیی-های همنشینی در بافت درون‌زبانی^۴ مشخص می‌شود. از آنجاکه این پژوهش از اقسام مطالعه کتابخانه‌ای بوده، ابزار گردآوری داده‌ها، فیش‌برداری، طبقه‌بندی و تحلیل محتواست، نوع مطالعه و روش بررسی و پاسخ‌گویی به سؤالات با مطالعه هم‌زمانی و رویکرد توصیفی با تکیه بر معناشناسی رابطه‌ای است. از این رو، بدنه اصلی مقاله در راستای پاسخ به سؤالات زیر پیش می‌رود:

۱. در دستگاه معنایی نهج البلاغه، گسترش معنایی فعل حسی در چه حوزه‌های معنایی است؟

1. Componential analysis
2. Components semantic
3. Collocation
4. Cense

۲. در بافت زبانی نهج‌البلاغه، بسط معنایی فعل حسی «نظر» در چه حوزه مفهومی بیشترین بسامد را دارد؟

۳. گستره معنایی واژه «نظر» در گفتمان حاکم بر نهج‌البلاغه، بیشتر در زمره توسیع شمولی است یا توسیع مجازی؟

۲-۱. پیشینه پژوهش

بررسی‌های صورت گرفته نشان می‌دهد که مطالعاتی پیرامون تطبیق نظریه شبکه شعاعی، پیش‌نمونه و معناشناسی رابطه‌ای بر متون دینی، از جمله قرآن صورت پذیرفته که تمامی این پژوهش‌ها بر دستاورد مثبت این نگرش، در تحلیل معناشناسانه متون دینی تأکید دارند. از طرفی، پژوهش‌هایی با محوریت معنا شناسی شناختی پیرامون نهج‌البلاغه انجام شده که بیشتر بر هم‌معنایی واژگان در محور عمودی تمرکز داشته‌اند، به دلیل تکیه پژوهش پیش‌رو بر نظریه شبکه شعاعی و پیش‌نمونه از ذکر پیشینه مرتبط با حوزه‌های معنایی صرف‌نظر می‌شود و مهم‌ترین تحقیقات مرتبط با موضوع مورد بحث ذکر می‌شوند:

نصرالله شاملی و فرزانه حاجی قاسمی (۱۳۹۶) در مقاله «شبکه شعاعی معنای "دیدن" در خطبه‌های نهج‌البلاغه بر پایه معناشناسی شناختی قالبی» با تکیه بر فعل "رأی" و براساس نظریه فیلمور به قالب‌های معنایی همچون دیداری - ادراکی، فهمیدن، پنداشتن، ... و حتی قالب‌های معنایی متفاوت از فعل "رأی" رسیده‌اند، محور این اثر، علاوه بر نقد ترجمه‌های دشتی، جعفری و شهیدی، تمرکز بر نقش‌های معنایی است، از این رو، هیچ‌گونه هم‌پوشانی با پژوهش حاضر ندارد. محمد موسوی و مریم توکل‌نیا (۱۳۹۷) در مقاله «بررسی استعاره‌های مفهومی و طرح‌واره‌های تصویری ظرف "فوق" در زبان نهج‌البلاغه»، معنای «بالا و در طول» را به‌عنوان معنای مرکزی "فوق" تعیین کرده‌اند و بر این باورند که این معنا، در بافت زبانی نهج‌البلاغه از توسیع معنایی برخوردار می‌شود. فاطمه اکبری آل‌انق (۱۴۰۰) در پایان‌نامه‌ای با عنوان «معناشناسی افعال "رأی"، "نظر"، "بصر" در قرآن و نهج‌البلاغه»، تمرکز این اثر بیشتر بر متن قرآن بوده و از مجموع بسامد ۱۵۰ مدخل واژگانی "نظر" و دیگر صورت‌های صرفی آن، صرفاً با استناد به ۷ مورد از حکمت و نامه‌های نهج‌البلاغه، چندمعنایی این صورت زبانی را بررسی کرده‌است؛ اما محوریت بحث بر تطبیق نظریه شبکه معنایی و پیش‌نمونه نبوده‌است. به نظر می‌رسد بی‌توجهی به نگرشی خاص، نویسنده را از استخراج معانی دقیق، دور کرده‌است.

با دقت نظر در پیشینه تحقیق، مشخص می‌شود که نه تنها پیرامون دلالت‌های معنایی واژه «نظر» براساس رویکردهای نوین، پژوهشی مستقل صورت نگرفته، بلکه آنالیز متن نهج‌البلاغه با محوریت شبکه شعاعی و پیش‌نمونه نسبت به دیگر متون دینی کمتر بوده‌است. از این رو، پژوهش حاضر با تطبیق نظریه مقوله‌بندی بر دستگاه معنایی نهج‌البلاغه، سعی بر استخراج چندمعنایی مدخل واژگانی "نظر" در دو محور توسیع شمولی و مجازی و از طرفی، دو خوشه توافقی و تقابلی با معنای مرکزی را دارد که این مسئله در تأیید جنبه نوآوری موضوع مورد بحث است.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

آنالیز و تحلیل موشکافانه متون دینی - اسلامی براساس بعضی روش‌های نوین معناشناسی شناختی، قالب و ساخت‌های مفهومی جدیدی از این متون را ارائه می‌دهد و بیانگر یک شبکه معنایی نظام‌مند و بهم پیوسته هستند که روابط مفهومی میان اعضای شبکه، ابعاد جدید و متفاوتی از آن منظومه‌های فکری را به نمایش می‌گذارد. حال، تطبیق این نظریه‌ها بر دستگاه معنایی نهج البلاغه سند محکمی در تأیید تحلیل چندمعنایی واژگان در بافت درون‌زبانی است. این مسئله نه تنها بر پویایی متن دینی تأکید داشته است، بلکه چنین رویکردهایی به دلیل ذات سیال متون دینی، جنبه کارآمدی بیشتری پیدا می‌کنند.

۲. بحث

مدخل واژگانی «نظر» با بسامد ۱۵۰ در خطبه، نامه و حکمت‌های نهج البلاغه در صورت‌های مختلف صرفی [اسمی و فعلی] و ثلاثی مجرد و مزید به کار رفته‌است. این صورت واژگانی در دستگاه معنایی نهج البلاغه در معرض چندمعنایی قرار گرفته‌است و این معانی که نسبت به گونه اصلی یا همان پیش‌نمونه سنجیده می‌شوند، شبکه شعاعی از فعل حسی «نظر» را در بافت‌زبانی نهج البلاغه تشکیل می‌دهند. پژوهش پیش‌رو با رویکرد توصیفی، می‌کوشد معانی گوناگون «نظر» را استنباط و میزان ارتباط آنها را با سرنمونه مشخص کند. ابتدا لازم است، عضو کانونی شبکه مشخص شود تا در پرتو نظریه تحلیل مؤلفه-ای، بدیهیات معنایی آن، استخراج شوند. در بررسی‌های صورت گرفته محوری‌ترین معنای فعل حسی «نظر» برابر با «درک بصری» یا همان «دیدن با ابزار چشم» است. در این رابطه، در «لسان‌العرب» ذیل واژه «نظر»؛ «این واحد زبانی را در زمره افعال حسی و به معنای نگاه کردن با ابزار چشم به کار می‌برد» (ر. ک: ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۱۵/۵). از طرفی، علامه مصطفوی «چنین معنایی را اصلی و سایر معانی را حاصل بسط استعاری و اتساع معنای اصلی می‌داند» (۱۹۷۱: ۱۸۴/۱۲). با توجه به معانی فرهنگ لغتی می‌توان [+ ابزار چشم]، [+ شیء]، [+ عینیت]، [ارتباط مستقیم]، [+ عالم خارج] و [+ قدرت تشخیص] را به‌عنوان مؤلفه‌های اولیه نام برد. از این رو، مهم‌ترین نمونه‌ها از کارگاه معنایی نهج البلاغه استخراج و تحلیل، و بر نظریه گفته‌شده تطبیق داده می‌شوند. شایان ذکر است که در این زمینه ترجمه‌های نهج البلاغه مورد توجه قرار گرفته‌است؛ اما به دلیل تکیه مقاله بر تحلیل شواهد و ظرفیت مقاله به ترجمه‌ها استناد نمی‌شود و صرفاً در صورت لزوم با اشاره‌ای گذرا به نقد ترجمه‌ها بسنده می‌شود.

۱-۲. توجه کردن

صورت زبانی «نظر» با بسامد ۱۰ در ارتباطی نظام‌مند در متن نهج البلاغه به معنای «توجه کردن» به کار رفته‌است. این مفهوم که از انعطاف معنای سرنمونه شکل گرفته بسامد اصلی را در نامه‌های حضرت امام داشته‌است و در حالت فعلی [ثلاثی مجرد؛ ماضی، مضارع و امر] و اسمی [اسم فاعلی] این مفهوم انتزاعی را به خود گرفته‌است. از این نمونه می‌توان به نامه امام (ع) به مالک اشتر اشاره کرد: «وَأَنَّ النَّاسَ يَنْظُرُونَ مِنْ أُمُورِكَ فِي مِثْلِ مَا كُنْتَ تَنْظُرُ فِيهِ مِنْ أُمُورِ الْوَلَاةِ قَبْلَكَ» (نامه/۵۳). در این نامه که کارکرد نسبی واژگان در

محور ترکیبی و هم‌آیی‌ها، صرفاً بر نگرستن با ابزار چشم دلالت ندارند؛ بلکه صورت زبانی «نظر» ضمن حفظ مؤلفه‌های اصلی و با اضافه کردن مؤلفه‌های جدید [+ آگاهی] و [+ اندیشیدن] از معنای مرکزی پیشی گرفته و معنای جدید «توجه کردن» را در خوشه توافقی و توسیع شمولی سرنمونه پیش می‌برد. در ادامه نامه ۵۳، ۴۷ و ۵۴ همچنان امام (ع) امر انتزاعی «توجه کردن» را با امر حسی «نگاه کردن» مفهوم‌سازی می‌کند، آنجا که می‌گوید: «تَمَّ أَنْظُرُ فِي حَالِ كُتَابِكَ قَوْلَ عَلِيٍّ أُمُورِكَ خَيْرُهُمْ» (نامه/۵۳). در این نمونه، حضرت امام توجه کردن در اعمال افراد را معیار انتخاب آنها قرار می‌دهد. «سپس در امور نویسندگان و منشیان به‌درستی بیندیش» نمونه‌ای از ترجمه این بخش نامه است که «به‌درستی اندیشه کن» می‌تواند ذهن مخاطب را به سمت تدبیر سوق دهد (در ادامه بررسی خواهد شد)؛ اما از آنجاکه در تحلیل مؤلفه‌ای، تدبیر مؤلفه‌هایی فراتر از مفهوم توجه کردن دارد که با سیاق کلام در این بخش نامه، تناسب تام ندارد؛ بنابراین توجه کردن که حاصل بسط معنای هسته بوده، ترجمه بهتری برای واحد زبانی «نظر» به نظر می‌رسد. حضرت امام در وصیت خود، به امام حسن و حسین می‌فرماید: «أَنْظُرُوا إِذَا أَنَا مِتُّ مِنْ صَرْبَتِي هَذِهِ فَاصْرُبُوهُ صَرْبَةً بِصَرْبَةٍ وَلَا تَمْتَلُوا بِالرَّجْلِ» (نامه/۴۷). در این نامه نیز، امام (ع) معنای کانونی «نظر» را اراده نکرده‌اند؛ بلکه روابط مفهومی واژگان در این بافت‌زبانی، نشان می‌دهد که مفهوم انتزاعی توجه کردن محوریت کلام حضرت امام بوده‌است. از طرفی، در ترجمه‌های نهج‌البلاغه، این پویایی و انعطاف‌پذیری معنای هسته مدنظر قرار گرفته‌است و «درست بنگرید» نمونه‌ای از این ترجمه‌هاست که ذکر قید «درست» ذهن مخاطب را به مفهوم تدبیر می‌کشانند، درحالی‌که بسط معنای مرکزی در این سیاق، بر توجه کردن دلالت دارد. چنانکه پیداست، در این شواهد نیز، انعطاف معنای مرکزی در خوشه توافقی و توسیع شمولی و هم‌پوشانی جزئی با سرنمون قرار دارد.

۱-۱-۲. دقت نظر

بررسی دستگاه معنایی نهج‌البلاغه بر این مسئله دلالت دارد که مفهوم انتزاعی «توجه کردن» معنای کشسانی دیگری را به‌دنبال دارد. «دقت نظر» که نمونه‌ای از این موارد است، مدخل واژگانی «نظر» با بسامد ۱ و در صورت فعلی [ثلاثی مجرد] منتقل‌کننده این مفهوم انتزاعی است. در این زمینه، می‌توان به نامه امام (ع) به فرزندش امام حسن (ع) اشاره کرد: «فَقَدْ نَظَرْتُ فِي أَعْمَالِهِمْ وَفَكَرْتُ فِي أَعْمَالِهِمْ وَسِرْتُ فِي آثَارِهِمْ حَتَّى عُدْتُ كَأَحَدِهِمْ» (نامه/۳۱). امام (ع) در این نامه، با ساخت مفهومی «فَقَدْ نَظَرْتُ فِي أَعْمَالِهِمْ» و حفظ مؤلفه‌های اولیه از معنای کانونی فراتر رفته‌است. ایشان در این گفتار، مفهوم انتزاعی «دقت نظر» را با یک امر حسی «نگاه کردن» مفهوم‌سازی می‌کند و این معنای جدید که از انعطاف سرنمونه شکل گرفته را در خوشه توافقی با آن، پیش می‌برد و توسیع معنایی که در این محور ترکیبی بر «نظر» عارض شده در زمره توسیع شمولی قرار می‌گیرد. کنارهم‌گذاری واژگان و جملات در این بافت‌زبانی از جمله: «حَتَّى عُدْتُ كَأَحَدِهِمْ» بر این مهم دلالت دارد که معنای فرهنگ لغتی «نظر» محوریت نباشد؛ زیرا لازمه خود را به منزله یکی از آنها پنداشتن، دقت نظر داشتن است.

بررسی ترجمه و شرح‌های نهج البلاغه نشان می‌دهد که در چنین مواردی ترجمه‌ای تحت‌اللفظی ارائه شده‌است و این امر، سبب شده تا شبکه معنایی و توسیع واژگان از دید مترجمان مغفول بماند. همان‌طور که ذکر شد؛ نظریه تحلیل مؤلفه‌ای تنها به ترسیم مفروضات اولیه (معیار تشخیص پیش‌نمونه) بسنده نمی‌کند؛ بلکه نشان می‌دهد که «چگونه مؤلفه‌ها به‌خاطر تغییر معانی کلمه‌ها، اضافه یا حذف می‌شوند» (مختار عمر، ۱۳۸۵: ۱۰۲)؛ بنابراین، در این بافت زبانی، مؤلفه‌هایی همچون [+تمرکز] و [+موشکافی] به معنای هسته و مؤلفه‌های معنایی «توجه‌کردن» اضافه شده‌اند تا معنای «دقت‌نظر» حاصل شود. شایان ذکر است که تحلیل محتوایی و روابط هم‌معنایی‌ها بر این مهم دلالت دارند که صورت فعل ماضی در هم‌آیی با «قد» بر وجوب این نوع توجه‌کردن دلالت دارد.

تدبر که از بسط معنای «دقت‌نظر» حاصل می‌شود، نمونه‌ای دیگر از معانی کشی‌سانی در متن نهج-البلاغه است. مفاهیم انتزاعی توجه‌کردن، دقت‌نظر و تدبر که در زمره افعال شناختی انسان قرار دارند با وجود اینکه مشمول یک قلمروی معنایی می‌شوند؛ اما در بدیهیات معنا تفاوت‌هایی دارند. این تفاوت، به-معنای حذف بعضی از مفروضات معنا نبوده‌است؛ بلکه تدبر مؤلفه‌هایی فراتر از مؤلفه‌های تجربه‌کردن و دقت‌نظر دارد. از این رو، می‌توان توجه‌کردن را بر دقت‌نظر و دقت‌نظر را بر تدبر مقدم دانست که هر سه، صورت گسترش یافته واحد زبانی «نظر» هستند.

۲-۱-۲. مفهوم انتزاعی تدبر

فعل «نظر» با فراوانی ۱۷ در بافت‌زبانی نهج‌البلاغه [خطبه، نامه و حکمت] به‌معنای تدبر به‌کار رفته است. این واحد زبانی در صورت‌های اسمی [مصدری و اسم فاعلی] و فعلی [صرفاً ثلاثی مجرد؛ ماضی، مضارع و امر] جانشین «تدبر» شده‌است که صورت امری، ماضی و مضارع به ترتیب بیشترین بسامد را داشته‌اند. بررسی متن نهج‌البلاغه نشان می‌دهد که مفهوم انتزاعی تدبر، دو نوع هم‌پوشانی؛ جزئی و کلی با سرنمونه را دارد.

هم‌پوشانی کلی

امام علی (ع) در خطبه ۳۷ که علت سکوت و کناره‌گیری خود، از خلافت را بیان می‌کند، می‌فرماید: «فَنظَرْتُ فِي أَمْرِي فَإِذَا طَاعَتِي قَدْ سَبَقَتْ بَيْعَتِي، وَإِذَا الْمِيثَاقُ فِي عُنُقِي لِعَيْرِي» (در کار خود اندیشیدم، دیدم پیش از بیعت، پیمان اطاعت و پیروی از سفارش رسول خدا را بر عهده دارم که از من برای دیگری پیمان گرفت). در این خطبه، صورت فعلی [ثلاثی مجرد] «نظر» در هم‌آیی بافتی با واژه «أمر» بر تدبر که از آن به آینده‌نگری و فرجام‌اندیشی یاد می‌شود، دلالت دارد. در این صورت و در این بافت ترکیبی با تغییر معنا، مؤلفه‌هایی همچون [+دوران‌اندیشی]، [+مصلحت‌اندیشی] و [+تشخیص درست] به این واحد زبانی اضافه شده‌است. در این سیاق، «نظر» نه تنها مفهومی انتزاعی به خود گرفته، بلکه تکثیر معنای هسته نیز مشهود است. چنانچه پیداست، «نظر» در چنین بافت‌های زبانی و هم‌نشینی با «أمر»، هم‌پوشانی کامل با تدبر دارد. بررسی ترجمه‌های نهج‌البلاغه نشان می‌دهد که این مسئله، تقریباً از دید مترجمان مغفول مانده است و صرفاً به ترجمه «اندیشیدن» بسنده کرده‌اند که این نوع ترجمه می‌تواند بیانگر مفاهیمی

دیگر همچون فکر کردن‌های سطحی نیز باشد و نوعی التباس معنایی را به‌وجود بیاورد. «نَظَرْتُ فِي هَذَا الْأَمْرِ» در «أَمَا مَا سَأَلْتِ مِنْ دَفْعِ قَتَلَةِ عُثْمَانَ إِلَيْكَ فَإِنِّي نَظَرْتُ فِي هَذَا الْأَمْرِ فَلَمْ أَرَهُ يَسْعُنِي دَفْعُهُمْ إِلَيْكَ وَلَا إِلَى غَيْرِكَ» (نامه/۹) نمونه‌ای از هم‌پوشانی در بار معنایی تدبر بوده که در ترجمه‌های نهج‌البلاغه به معنای «فکر کردن» به کار رفته‌است.

در نامه ۶ نهج‌البلاغه که از نامه‌های سیاسی - اعتقادی امام علی (ع) با مخاطب خاص [معاویه] بوده‌است، صورت فعلی [ثلاثی مجرد] «نظر» در محور افقی و هم‌آیی با «عقل»، نیز هم‌پوشانی کلی با مفهوم تدبر دارد، آنجا که حضرت امام می‌فرماید: «لَعَمْرِي يَا مُعَاوِيَةُ لَئِن نَظَرْتُ بِعَقْلِكَ دُونَ هَوَاكَ لَتَجِدَنِي أَبْرَأَ النَّاسِ مِنْ دِمِّ عُثْمَانَ» (نامه/۶) (به جانم سوگند! ای معاویه! اگر دور از هوای نفس، به دیده عقل بنگری، خواهی دید که من نسبت به خون عثمان پاک‌ترین افرادم). در این خطبه، کارکرد نسبی واژه، تغییراتی در معنای سرنمونه به‌وجود می‌آورد و با ایجاد یک قالب مفهومی و اضافه کردن مؤلفه‌هایی به مفروضات اولیه، مفهومی انتزاعی از «نظر» منتقل کرده که در خوشه توافقی و توسیع شمولی معنای مرکزی قرار دارند. چنانچه پیداست در این ترجمه و ترجمه‌های دیگر، از تعبیر «نَظَرْتُ بِعَقْلِكَ» ترجمه‌ای تحت‌اللفظی ارائه شده‌است. این امر، منجر می‌شود که شبکه معنایی مرتبط با واحد زبانی «نظر» از دید مترجمان مغفول بماند.

جمله «وَنَظَرُ فِي كَرَّةِ الْمَوْلَى وَعَاقِبَةِ الْمَصْدَرِ وَمَعْبَةِ الْمَرْجِعِ» (حکمت/۲۱۰) (و در دنیای زودگذر و پایان زندگی و عاقبت کار، به‌درستی اندیشیده‌است!). در این حکمت که امام (ع) صفت پرهیزگاری را الگوسازی می‌کند، واژه «نظر» در محور ترکیبی و هم‌آیی بافتی با تعبیری چون «فِي كَرَّةِ الْمَوْلَى»، «عَاقِبَةِ الْمَصْدَرِ» و «مَعْبَةِ الْمَرْجِعِ» بدون تردید، بیان‌کننده مفهوم انتزاعی تدبر است. در این جمله، صورت زبانی «نظر» در هم‌نشینی با صورت‌های دیگر در معرض جرح و تعدیلاتی نسبت به سرنمونه قرار گرفته‌است؛ اما این تغییرات به حدی نبوده که از معنای مرکزی فاصله بگیرد؛ بلکه با حفظ بدیهیات معنا و اضافه کردن مؤلفه‌های دیگری در خوشه توافقی و توسیع شمولی معنای هسته پیش رفته‌است. در ترجمه فوق، مترجم با اعمال قید «به‌درستی» از مفهوم تدبر فاصله نگرفته و با ذکر این قید، از اندیشیدن‌های سطحی صرف-نظر می‌کند. از طرفی، در چنین چینشی و هم‌نشینی‌هایی صورت زبانی «نظر»، علاوه بر انتقال مفهوم تدبر، هم‌پوشانی کامل با آن را دارد. عبارت «وَأَقْلُ فِي الْمَطَامِعِ إِشْرَاقًا وَأَبْلُغُ فِي عَوَاقِبِ الْأُمُورِ نَظْرًا» (نامه/۵۳)، نیز، مصداق تحلیل فوق است. در ادامه، حضرت امام در حکمتی دیگر، الگوی انسان کامل را معرفی می‌کند: «إِذَا بَدَهُ أَمْرَانِ يَنْظُرُ أَيُّهُمَا أَقْرَبُ إِلَى الْهُوَى فَيُخَالِفُهُ» (حکمت/۲۸۹). (اگر بر سر دو راهی قرار می‌گرفت، می‌اندیشید که کدام یک با خواسته نفس نزدیک‌تر است با آن مخالفت می‌کرد). با تکیه بر بافت زبانی متن، مشخص می‌شود که اندیشیدن ظاهری مراد نباشد؛ زیرا این نوع اندیشیدن با ارزش‌های انسان کامل، منافات داشته و از طرفی، ضمن حفظ همه مفروضات، مؤلفه [+ تشخیص آگاهانه] وجه بارز این شاهد است. واضح است که در این بافت زبانی، تحلیل محتوایی حکمت، تعیین‌کننده معنای صورت فعلی «بنظر» است. «أَيُّهَا النَّاسُ انظُرُوا إِلَى الدُّنْيَا نَظْرَ الرَّاهِدِينَ فِيهَا» (خطبه/۱۰۳). از دیگر مواردی بوده که کارکرد

نسبی واژه‌ها با کنارهم‌گذاری، منجر به بسط معنای مرکزی شده‌اند، تعبیر صورت مصدری «نظر» و مضاف‌الیه «الزاهدین» در این محور ترکیبی بر مفهوم انتزاعی تدبر دلالت می‌کند؛ زیرا زاهد نگاهی دوران‌نشان به دنیا داشته و با مضاف‌الیه قرار دادن «الزاهدین» مالکیتی برای آنها قرار داده تا بر وجوب این نوع نگاه، تأکید کند.

هم‌پوشانی جزئی

بررسی مفهوم انتزاعی تدبر در دستگاه معنایی نهج‌البلاغه نشان می‌دهد که با تغییر مفهوم انتزاعی تدبر به ماهیتی ارجاعی و عینی، معنای کشسانی دیگری را به‌دنبال دارد. امام علی (ع) در خطبه ۱۶۰ که به توصیف راه و رسم زندگی پیامبر اسلام (ص) می‌پردازد: «فَلْيَنْظُرْ نَاطِرٌ بِعَقْلِهِ أَكْرَمَ اللَّهِ مُحَمَّدًا بِذَلِكَ أَمْ أَهَانَهُ!» (پس تفکر کننده‌ای باید با عقل خویش به‌درستی اندیشه کند که آیا خدا محمد (ص) را با داشتن این صفات اکرام فرمود یا او را خوار کرد؟) در یک قالب مفهومی «شخص متدبر» را اراده می‌کند و تدبر را از حالت انتزاعی بودن خارج و ماهیتی ارجاعی به آن می‌بخشد. در این خطبه، صورت اسم فاعلی «ناظر» در هم‌نشینی با «عقل» هم‌پوشانی جزئی با متدبر دارد؛ زیرا در بافتی دیگر، این باهم‌آیی‌ها صرفاً متعین مفهوم انتزاعی تدبر است. آنجا که حضرت امام در ادامه که به تقوا و عبرت از گذشتگان سفارش می‌کند: «فَاخْذُرُوا عِبَادَ اللَّهِ حَذَرَ ... النَّاطِرِ بِعَقْلِهِ» (خطبه/۱۶۱). (پس ای بندگان خدا! بپرهیزید، چونان پرهیز کسی ... و با عقل خود به‌درستی می‌نگرد)، با انتخاب چنین ترکیبی مفهوم انتزاعی تدبر را اراده کرده‌است. با محوریت این تفکیک، قالب مفهومی «الناظر بعقله» در شاهد نخست: ماهیتی عینی و در مثال دوم: مفهومی انتزاعی به خود گرفته که از این زاویه در تقابل با هم هستند. در دو مثال فوق، انعطاف معنای مرکزی نیز، در خوشه توافقی و توسیع شمولی با سرنمونه قرار دارد.

بررسی دستگاه معنایی نهج‌البلاغه نشان می‌دهد که «نظر» در صورت امری، هم‌پوشانی جزئی با مفهوم تدبر دارد. در خطبه قاصعه، این صورت فعلی با روابط هم‌آیی یک ساخت مفهومی ایجاد کرده که متعین مفهوم انتزاعی تدبر است، آنجا که می‌گوید: «انظُرُوا إِلَى مَا فِي هَذِهِ الْأَفْعَالِ مِنْ قَمْعِ نَوَاجِمِ الْفَخْرِ وَقَدَحِ طَوَالِعِ الْكِبَرِ» (خطبه/ ۱۹۲) (به آثار عبادات بنگرید که چگونه شاخه‌های درخت تکبر را در هم می‌شکند و از رویدن کبر و خودپرستی جلوگیری می‌کند!). چنانچه پیداست، درک آثار عبادات، امری است که بدون تدبر در سرانجام کارها امکان‌پذیر نیست، بر این اساس، مؤلفه [+ درواندیشی] جزء جدانشدنی از مفروضات صورت امری «نظر» در این سیاق است هرچند که در ترجمه و شرح‌های نهج‌البلاغه به ترجمه تحت‌اللفظی بسنده شده‌است؛ اما هم‌نشینی صورت‌های زبانی بر تکثیر معنای هسته دلالت دارند. در این خطبه نیز، فعل امر در خوشه توافقی با معنای مرکزی قرار دارد و توسیع معنایی عارض شده بر سرنمونه از نوع توسیع شمولی است. دو شاهد دیگر: «فَلْيَنْظُرْ نَاطِرٌ أَسَاوِرٌ هُوَ أَمْ رَاجِعٌ» (خطبه/۱۵۴) (پس ببیننده باید به‌درستی بنگرد، آیا رونده راه مستقیم است یا واپس‌گرا؟) «وَسِرٌّ فِي دِيَارِهِمْ وَأَثَارِهِمْ فَاَنْظُرْ فِيمَا فَعَلُوا وَعَمَّا انْتَقَلُوا...» (نامه/۳۱) (در دیار و آثار ویران رفتگان، گردش کن و ببیندیش که آنها چه کردند؟ از کجا کوچ کرده...) مصداق نمونه فوق هستند.

۲-۲. بی‌توجهی

در فرهنگ معنایی نهج‌البلاغه صورت منفی واحد زبانی «نظر» با بسامد ۱، در مفهوم انتزاعی «بی-توجهی» به کار رفته‌است. آنجا که امام علی (ع) می‌فرماید: «يَا شُرَيْحُ: أَمَا إِنَّهُ سَيَأْتِيكَ مَنْ لَا يَنْظُرُ فِي كِتَابِكَ وَلَا يَسْأَلُكَ عَنْ بَيْتِكَ حَتَّى يُخْرِجَكَ مِنْهَا شَاخِصًا وَيُسَلِّمَكَ إِلَى قَبْرِكَ خَالِصًا» (نامه/۳)؛ ای شریح! به زودی کسی به سراغت می‌آید که به نوشته‌ات نگاه نمی‌کند، و ...). در این بافت‌زبانی و با تمرکز بر محتوای حاکم بر متن که برخورد با خیانت کارگزاران بوده و تبعاتی که مال حرام برای انسان به بار می‌آورد، صورت فعلی «نظر» در عبارت «لَا يَنْظُرُ فِي كِتَابِكَ» که حاصل توسیع سرنمونه بوده با معنای «توجه نمی‌کنند» بیشتر همخوانی دارد. امام (ع) با حفظ همه مؤلفه‌های معنای مرکزی، چنین قالب مفهومی را اراده کرده‌است. باید توجه داشت که همیشه صورت منفی فعل به معنای حذف مؤلفه‌ها نبوده؛ بلکه این تغییر معنا که حاصل قرار گرفتن فعل «نظر» در سیاقی جدید است نیز، حاصل انعطاف و پویایی سرنمون است. در چنین مواردی و در این روابط معنایی، مفهوم انتزاعی «بی‌توجهی» با یک امر عینی - حسی مفهوم‌سازی می‌شود. از طرفی، بسط معنای هسته در این گفتار، در خوشه تقابلی و توسیع مجازی و همچنین هم-پوشانی جزئی با آن، قرار دارد. در دستگاه معنایی نهج‌البلاغه، این مفهوم انتزاعی (بی‌توجهی) در معرض جرح و تعدیلات زیادی قرار گرفته تا جایی که بر مفهوم انتزاعی دیگری (غفلت) دلالت می‌کند.

۱-۲-۲. غفلت

بررسی متن نهج‌البلاغه نشان می‌دهد، صورت زبانی «نظر» با بسامد ۴ به معنای «غفلت» به کار رفته‌است، این معنای جدید، در اثر جرح و تعدیلاتی در مؤلفه‌های معنایی یک فعل حسی در محور افقی حاصل شده‌است. از جمله، در خطبه «الزهراء» که از خطبه‌های اعتقادی، اخلاقی و سیاسی امام علی (ع) است، پیرامون خطر عشق و وابستگی‌های دروغین می‌گویند: «وَمَنْ عَشِقَ شَيْئًا أَعَشَى بَصَرَهُ وَأَمْرَضَ قَلْبَهُ فَهُوَ يَنْظُرُ بِعَيْنٍ غَيْرِ صَاحِحَةٍ وَيَسْمَعُ بِأُذُنٍ غَيْرِ سَمِيعَةٍ قَدْ خَرَقَتِ الشَّهَوَاتُ عَقْلَهُ وَأَمَاتَتِ الدُّنْيَا قَلْبَهُ» (خطبه/۱۰۹). در خطبه فوق، امام (ع) با استفاده از کلام خبری که از معنای اصلی خود خارج شده تا مضمونی ارشادی و حتی تحذیری به خود بگیرد، در مورد نوعی اطاعت صحبت می‌کند که انسان را به نابودی می‌کشاند. در این محور ترکیبی و با هم‌آیی صورت فعلی «يَنْظُرُ» با «بِعَيْنٍ» و ذکر قید «غَيْرِ صَاحِحَةٍ» نوعی دیدن بیمارگونه اراده می‌شود، دیدنی که گویی چشم و عقل انسان را کد و از توانایی لازم جهت تشخیص امور برخوردار نبوده‌است. مشخص است که نقش اصلی در بار معنایی «يَنْظُرُ بِعَيْنٍ» را قید «غَيْرِ صَاحِحَةٍ» مشخص می‌کند؛ زیرا حذف مؤلفه‌های چون [- دیدن] و [- قدرت تشخیص] و ... را به دنبال دارد. در این گفتار که عبارت «يَنْظُرُ بِعَيْنٍ غَيْرِ صَاحِحَةٍ» بر مفهوم انتزاعی غفلت دلالت دارد به‌طور صریح در اغلب ترجمه‌های نهج‌البلاغه ترجمه نشده‌است. این مفهوم انتزاعی با کسب کمترین مؤلفه‌های معنایی، بیشترین فاصله را از سرنمون دارند. اما با اینکه مفهوم «غفلت» از انعطاف معنای هسته شکل گرفته هیچ‌گونه منافاتی ندارد. در این شاهد، صورت صرفی «نظر» در خوشه تقابلی و توسیع مجازی و همپوشانی کلی با معنای مرکزی قرار دارند. همچنین در خطبه دیگری پیرامون تحذیر از غفلت‌ها آمده‌است: «لَقَدْ نَظَرُوا إِلَيْهِمْ بِأَبْصَارِ الْعَشْوَةِ

وَصَرَبُوا مِنْهُمْ فِي عُمْرَةِ جِهَالَةٍ» (خطبه/۲۲۱)، در نامه ۳ نیز، فرمودند: «مَنْ جَمَعَ الْمَالَ عَلَى الْمَالِ فَأَكْثَرَ ... وَنَظَرَ بِرِعْمِهِ لِلْوَلَدِ إِشْحَاصُهُمْ جَمِيعاً إِلَى مَوْقِفِ الْعُرْضِ وَالْحِسَابِ وَمَوْضِعِ الثَّوَابِ وَالْعِقَابِ» (نامه/۳) و در حکمت ۲۶۲ آمده است: «يَا حَارِثُ إِنَّكَ نَظَرْتَ تَحْتَكَ وَلَمْ تَنْظُرْ فَوْقَكَ فَحِرَّتْ». سه شاهد فوق که کلام از معنای اصلی خود خارج شده و مضمونی تحذیری - ارشادی را اراده می کند، کارکرد نسبی و هم نشینی واژه ها، معنای اصلی «نظر» را تعیین می کنند. ذکر «بِأَبْصَارِ الْعَشْوَةِ»، «بِرِعْمِهِ» و صورت منفی «لَمْ تَنْظُرْ» با بار منفی ای که به صورت صرفی «نظر» منتقل می کنند و با حذف مفروضات اولیه، ذهن را به مفهوم انتزاعی غفلت سوق می دهند.

۳-۲. اطاعت و پیروی کردن

مفهوم انتزاعی «اطاعت و پیروی کردن» با بسامد ۲ در خطبه و نامه های نهج البلاغه تکرار شده است. این مفهوم، در محور ترکیبی و بافت زبانی نهج البلاغه با تکثیر معنای مرکزی حاصل می شود. در خطبه ۹۷ آمده است که «انظروا أهل بيت نبيكم فالزموا سمتهم واتبعوا أثرهم فلن يخرجوكم من هدى ولن يعيدوكم في ردى فإن لبذوا فالبدوا وإن هضوا فاهضوا ولا تسبقوهم فتصلوا ولا تتأخروا عنهم فتهلکوا». (مردم! به اهل بیت پیامبر بنگرید، از آن سو که گام برمی دارند بروید، قدم جای قدمشان بگذارید، آنها شما را هرگز از راه هدایت بیرون نمی برند و به پستی و هلاکت باز نمی گردانند. اگر سکوت کردند سکوت کنید و اگر قیام کردند قیام کنید، از آنها پیشی نگیرید که گمراه می شوید و از آنان عقب نمانید که نابود می گردید). در خطبه فوق، کاربرد نسبی جمله های «فالزموا سمتهم» و «اتبعوا أثرهم» در تعقیب «انظروا أهل بيت» نشان می دهد که صورت امری فعل «نظر» با تکیه بر محتوای متن بر اطاعت و پیروی کردن دلالت دارد. اطاعتی که صورت امری فعل بر وجوب آن در دستگاه معنایی نهج البلاغه تأکید دارد. البته انطباق فعل امر «انظروا» با مفعول به «أهل بيت» وجه وجوبی این نوع اطاعت را برجسته می کند. امام (ع) با انتخاب صورت جمعی فعل، مخاطب این نوع تبعیت را عام قرار داده است. واضح است که مفهوم انتزاعی اطاعت کردن با اضافه کردن مؤلفه هایی به سرنمونه حاصل شده است، در این صورت می توان مؤلفه های [+ تشخیص آگاهانه] و [+ سعادت] را ضروری دانست. این امر انتزاعی که به وسیله امر حسی مفهوم سازی شده در خوشه توافقی و توسیع مجازی با معنای هسته قرار دارد. از طرفی، انطباق فعل با مفعول و مقید کردن آن با «فالزموا سمتهم» و «اتبعوا أثرهم» بر هم پوشانی کلی با معنای مرکزی دلالت می کند. چنین مضمونی را امام (ع) در نامه ۳۱ نهج البلاغه بیان می کند: «وَأَبْدَأُ قَبْلَ نَظَرِكَ فِي ذَلِكَ بِالِاسْتِعَانَةِ بِإِهْلِكَ وَالرَّغْبَةِ إِلَيْهِ فِي تَوْفِيقِكَ» (نامه/۳۱). (وقبل از پیمودن راه پاکان، از خداوند یاری بجوی و در راه او با اشتیاق عمل کن تا پیروز شوی). در این بافت زبانی، به مانند نمونه فوق، مسئله انطباق بار معنایی واحد زبانی «نظر» را مشخص می کند. اسم اشاره «ذلك» که در متن نامه به «پیمودن راهی که پدرانت و صالحان خاندانت پیموده اند» اشاره دارد. از این رو، هم آیی آن با صورت مصدری «نظر» مفهوم انتزاعی اطاعت و پیروی کردن را با نوعی از هم پوشانی کلی به ذهن متبادر می کند. ذکر این نکته ضروری است که در تحقیقی تطبیقی پیرامون حوزه معنایی دو فعل حسی «دیدن» و «شنیدن» در فارسی و انگلیسی آمده است که «در زبان

فارسی گسترش معنایی به حوزه اطاعت کردن از فعل حسی شنیدن صورت می‌گیرد نه دیدن» (قادر، ۱۳۹۸: ۵)؛ اما پژوهش حاضر با تمرکز بر یکی از محوری‌ترین کتب میراث عربی، نشان می‌دهد که حوزه معنایی اطاعت کردن با فعل حسی «دیدن» بسط پیدا می‌کند.

۴-۲. پیش‌بینی کردن

در دستگاه معنایی نهج‌البلاغه صورت فعلی ثلاثی مجرد [صرفاً مضارع متکلم وحده] با بسامد ۳ به معنای پیش‌بینی کردن در خطبه‌ها استعمال شده‌است. این مفهوم انتزاعی که حاصل گستره معنایی سرنمون است در ترجمه‌های نهج‌البلاغه مورد توجه قرار نگرفته‌است با اینکه روابط هم‌معنایی کلام در محور افقی، این مفهوم انتزاعی را به واحد زبانی «نظر» عارض می‌کند. امام علی (ع) آنجا که خبر از حوادث خونین آینده می‌دهند، می‌گویند: «إِنَّ الَّذِي أَنْبَيْتُكُمْ بِهِ عَنِ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ (ص) مَا كَذَبَ الْمُبْلِغُ وَلَا جَهْلَ السَّمِيعِ لَكَأَيِّ أَنْظُرُ إِلَى ضَلِيلٍ قَدْ نَعَقَ بِالشَّامِ وَفَحَصَ بِرَأْيَاتِهِ فِي ضَوَاحِي كُوفَانَ» (خطبه/۱۰۱) (آنچه به شما خبر می‌دهم از پیامبر امی است نه گوینده دروغ گفت و نه شنونده ناآگاه بود. گویا می‌بینم شخص سخت گمراهی را که از شام فریاد زند و بتازد و پرچم‌های خود را در اطراف کوفه بپراکند) و در خطبه‌ای دیگر که بر هشدار از کوتاهی در نبرد [صفین] تأکید دارند، می‌فرمایند: «كَأَيِّ أَنْظُرُ إِلَيْكُمْ تَكْشُونَ كَشِيصَ الصَّبَابِ لَا تَأْخُذُونَ حَقًّا وَلَا تَمْنَعُونَ ضَيْمًا قَدْ خُلِيْتُمْ وَالطَّرِيقَ فَالْنَجَاةُ لِلْمُفْتِحِمِ وَالهَلَكَةُ لِلْمُتَلَوِّمِ» (خطبه/۱۲۳). (گویی شما را در برخی از حمله‌ها، در حال فرار، ناله‌کنان چون گله‌ای از سوسمار می‌نگرم که نه حقی را باز پس می‌گیرید و نه ستمی را باز می‌دارید. اینک این شما و این راه گشوده، نجات برای کسی است که خود را به میدان افکنده به مبارزه ادامه دهد و هلاکت از آن کسی است که سستی ورزد). در خطبه ۱۴۴ که در وصف گمراهان و ستمکاری عبدالملک مروان صحبت می‌کند: «كَأَيِّ أَنْظُرُ إِلَى فَاسِقِهِمْ وَقَدْ صَحَبَ الْمُتَكْرِرَ فَالْفُهُ وَبَسِيَ بِهِ وَوَأَفَقَهُ حَتَّى شَابَتْ عَلَيْهِ مَفَارِقُهُ وَصَبَعَتْ بِهِ خَلَائِقُهُ». (گویا فاسق آنها را می‌نگرم که با منکر و زشتی‌ها یار است (عبدالملک مروان) و با آن انس گرفته و همنشین می‌گردد تا آنکه موی سرش در گناهان سفید گشته و خلق و خوی او رنگ گناه و منکر گیرد). در سه شاهد فوق که محتوای کلام تحذیر از امور نکوهیده و ناظر به آینده است، صورت فعلی «انظر» معنای «پیش‌بینی» کردن را به ذهن متبادر می‌کند، به‌نوعی امام (ع) در چنین محورهای ترکیبی، از گستره یک فعل عینی - حسی، مفهومی انتزاعی را اراده کرده‌است. در سه مثال گفته شده که مصداق عینی، حضرت امام بوده با برجسته کردن ویژگی‌های شخص گمراه و فاسق، سعی دارد مخاطب را به انتخاب راه درست تشویق کند. ایشان در مثال دوم با استفاده از ابزار تشبیه، تبعات انتخاب مسیر باطل را به‌صورت عینی برای مخاطب تصویرسازی می‌کند تا در گام بعدی که با تعبیر «قَدْ خُلِيْتُمْ وَالطَّرِيقَ» مخاطب را در انتخاب مسیر آزاد می‌گذارد، نوع انتخاب مبنی بر ناآگاهی مخاطب نباشد. مفهوم پیش‌بینی کردن که حاصل بسط معنای پیش‌نمونه است در خوشه توافقی و توسیع مجازی و هم‌پوشانی جزئی با آن، قرار دارد.

۵-۲. تماشاگر/ ببینده

در فرهنگ معنایی نهج البلاغه، از میان مشتقات صرفی «نظر» صورت اسمی [اسم فاعل از ثلاثی مجرد] با بسامد ۴ در خطبه‌ها به معنای تماشاگر استعمال شده است. در یکی از خطبه‌های اعتقادی - سیاسی امام علی (ع) آمده است: «مَا لِي أَرَاكُمْ ... شُهُوداً غُيَّباً وَنَاطِرَةً عَمِيَاءَ وَسَامِعَةً صَمَّاءَ وَنَاطِقَةً بَكْمَاءَ» (خطبه/۱۰۸). (مردم کوفه! چرا شما را ... حاضرانی غایب از صحنه، بیندگانی نابینا، شنوندگانی کر و سخن‌گویانی لال، مشاهده می‌کنم؟) در خطبه فوق، امام (ع) با انتخاب صفاتی سلبی در توصیف مردم کوفه به واحد زبانی «ناظر» ماهیتی عینی - ارجاعی می‌بخشید که مصداق خاص این امر عینی، مردم کوفه هستند. ماهیت ارجاعی بخشیدن به صورت صرفی «نظر» در تقابل با معنای مرکزی نیست؛ بلکه در امتداد آن که یک امر حسی بوده، پیش رفته است. در این سیاق که مصداق و مخاطب (مردم کوفه) برابر بوده معنای جدید حاصل از بسط پیش‌نمونه در خوشه توافقی و توسیع شمولی و هم‌پوشانی جزئی با آن، قرار دارد. حضرت امام با تکرار صفات پارادکس گونه، گمراهی مردم کوفه را گوشزد و بر آن تأکید می‌کند. در خطبه‌ای دیگر، امام (ع) بیان می‌کند: «يَنْظُرُ إِلَيْهِمُ النَّاطِرُ فَيَحْسِبُهُمْ مَرْضَى» (خطبه/۱۹۳). (کسی که به آنها می‌نگرد، می‌پندارد که بیمارند). در این خطبه که به توصیف پرهیزگاران می‌پردازد از صورت صرفی «النَّاطِرُ» معنای بیننده اراده شده است با این تفاوت که به مانند نمونه قبل مصداق عینی برای آن قرار نداده است، توضیح بیش‌تر اینکه مصداق و مخاطب برابر نیستند. بر این اساس، در این بافت زبانی، واژه «النَّاطِرُ» فاقد مصداق و دارای مخاطب است.

۶-۲. چشم

بررسی متن نهج البلاغه نشان می‌دهد که مشتقات صرفی «نظر» بر چشم به عنوان ابزار دیدن دلالت می‌کند. میان این دو که رابطه لازم و ملزوم برقرار است بسامد اصلی (۳) را در خطبه‌های این کتاب شریف داشته است. در خطبه ۱۵۴ که بر لزوم اطاعت از اهل بیت تأکید شده، آمده است: «وَنَاطِرُ قَلْبِ اللَّيْبِ يَهْ يُبْصِرُ أَمْدَهُ» (خطبه/۱۵۴). جمله فوق، قابلیت بررسی از دو زاویه را دارد؛ نخست: نگاهی تحت‌اللفظی که ذهن انسان را به چشم سوق می‌دهد؛ یعنی امام (ع) با ذکر مسبب، سبب را اراده کرده است. از این زاویه، صورت صرفی «ناظر» به عنوان ابزار یک ابزار حسی با کسب بیشترین مؤلفه‌های معنایی در خوشه توافقی و توسیع شمولی و هم‌پوشانی جزئی با سرنمونه قرار دارد. دوم: کارکرد نسبی و کنارهم‌گذاری واژگان بر شخص متفکر و بصیر دلالت دارد که با نگاهی موشکافانه و هدف‌مندانه سرانجام کارها را می‌نگرد. دیدگاه زمسخری در این زمینه که «بصیرت را نور قلب می‌داند که انسان به وسیله آن، به آگاهی می‌رسد» (۱۴۰۷: ۵۵/۲) را می‌توان بر شاهد فوق تطبیق داد. از این زاویه، صورت صرفی «نظر» ماهیتی عینی - ارجاعی به خود می‌گیرد. این معنا که حاصل تکثیر معنای هسته بوده، در خوشه توافقی و توسیع شمولی و هم‌پوشانی کلی با معنای مرکزی قرار دارد. خطبه ۱۵۴ «فَالنَّاطِرُ بِالْقَلْبِ الْعَامِلِ بِالْبَصْرِ يَكُونُ مُبْتَدَأَ عَمَلِهِ أَنْ يَعْلَمَ أَعْمَلُهُ عَلَيْهِ» نیز مصداق عینی تحلیل فوق است.

امام (ع) در خطبه‌ای که انسان را از صفت نکوهیده‌ای همچون کبر و غرور نسبت به پروردگار بر حذر می‌دارد، می‌فرماید: «فَتَدَاوْ مِنْ ذَاِ الْفِتْرَةِ فِي قَلْبِكَ بِعَزِيمَةٍ وَمِنْ كَرَى الْغَفْلَةِ فِي نَاظِرِكَ بِيَقْظَةٍ وَكُنْ لِلَّهِ مُطِيعاً» (خطبه/۲۲۳). (پس سستی دل راه، با استقامت درمان کن و خواب‌زدگی چشمانت راه، با بیداری از میان بردار و اطاعت خدا را بپذیر). ایشان چنین اجتنابی را بر انسان لازم می‌داند و صورت امری افعال در تأیید این مضمون است. هم‌نشینی کلمات در این محور افقی با ذکر مسبب و اراده سبب، نزدیک‌ترین معنا را به سرنمونه اراده می‌کند. این نگاه ابزار [چشم] به مدخل واژگانی «نظر» در این سیاق، نگاهی سطحی نیست؛ بلکه امام (ع) با رابطه تضادی که قبل و بعد از «ناظرک» برقرار کرده و نفی غفلت و عدم آگاهی از انسان و ذکر واژه «بِيَقْظَةٍ»، چشم را به‌مثابه ابزاری شناختی قرار داده‌است. ذکر قیود موجود در خطبه نشان می‌دهد که نوع استفاده از این ابزار با انتخاب انسان صورت می‌گیرد. از طرفی، تحلیل محتوایی خطبه بر این مهم دلالت دارد که امام علی (ع) افرادی را که غفلت و ناآگاهی بر آنان غلبه کرده را فاقد چشم [ابزار شناختی] می‌داند. در این محور ترکیبی، معنای جدید در خوشه توافقی، توسیع شمولی و هم‌پوشانی جزئی با معنای هسته قرار دارد.

۷-۲. تجربه کردن

صورت فعلی «نظر» [ثلاثی مجرد] در دستگاه معنایی نهج‌البلاغه با بسامد ۲ در معنای مفهوم انتزاعی «تجربه کردن» استفاده شده‌است. بسامد اصلی این کاربرد در خطبه‌های کتاب مقدس بوده آنجاکه امام علی (ع) تجربه نزدیک شده به مرگ را به تصویر می‌کشد: «خَرَجَ إِلَيَّ مِنْكُمْ جُنَيْدٌ مُتْدَائِبٌ ضَعِيفٌ كَأَمَّا يُسَاقُونَ إِلَى الْمَوْتِ وَهُمْ يَنْظُرُونَ» (خطبه/۳۹) (تنها گروه اندکی به‌سوی من آمدند که آنها نیز ناتوان و مضطرب بودند، گویا آنها را به سوی مرگ می‌کشاندند و مرگ را با چشمانشان می‌نگرند) و همچنین: «وَنظَرْتُ إِلَيْهِ الْحُثُوفَ مِنْ كَتَبٍ فَخَالَطَهُ بَثٌّ لَا يَعْرِفُهُ» (خطبه/۲۲۱)؛ مرگ، از نزدیک به آنها نظر دوخت و غم و اندوهی که انتظارش را نداشتند، آنان را فرا گرفت. در دو خطبه فوق، امام (ع) با انتخاب واژگان گوناگون از واحد زبانی «نظر» معنای جدیدی را اراده کرده که این امر، بر سیالیت و تعین معنای آن، در بافت زبانی دلالت دارد؛ البته باید توجه داشت که در این سیاق، تعین معنا در امتداد سرنمون پیش می‌رود. ایشان با عینی‌سازی تصویر مرگ، مفهوم انتزاعی «تجربه کردن» را که در خوشه توافقی با معنای هسته قرار دارد، به تصویر می‌کشد. از طرفی، معنایی که بر امر عینی پیش‌نمونه عارض شده در توسیع مجازی بوده و با آن، هم‌پوشانی جزئی دارد.

۷-۲-۱. یادآوری کردن

در بافت زبانی نهج‌البلاغه، «تجربه کردن» در معرض جرح و تعدیلاتی قرار گرفته و معنای کشسانی «یادآوری کردن» را به‌دنبال دارد. این مفهوم انتزاعی با بسامد ۲ در خطبه‌های نهج‌البلاغه آمده‌است. امام (ع) در توصیف سیمای پرهیزگاران می‌فرماید: «يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ صِفْ لِي الْمُتَّقِينَ حَتَّى كَأَنِّي أَنْظُرُ إِلَيْهِمْ» (خطبه/۱۹۳). این نمونه، از جمله مواردی بوده که در ترجمه‌های نهج‌البلاغه، ترجمه‌ای تحت‌اللفظی از آن ارائه شده‌است. در این شاهد، با تکیه بر تحلیل محتوایی خطبه، صرفاً معنای مرکزی محوریت نیست؛

بلکه بافت‌زبانی، تغییراتی در معنا به‌وجود می‌آورد که در امتداد معنای مرکزی باشند. در این جمله، درخواست از امیر مؤمنان، تصویرسازی از پرهیزگاران بوده به‌گونه‌ای که گویا چنین افرادی را به یاد می‌آورد و لازمه این یادآوری، تظاهر به تجربه کردن پرهیزگاری است، پس در این معنای کشسانی تجربه کردن مقدم بر یادآوری کردن است؛ بنابراین، ایشان امر انتزاعی «یادآوری کردن» را با امر عینی دیدن اعمال پرهیزگاران مفهوم‌سازی می‌کند تا تأثیرگذاری بیشتری بر مخاطب داشته باشد. بسط معنای اصلی در این خطبه نیز، در خوشه توافقی و توسیع مجازی و هم‌پوشانی جزئی با پیش‌نمونه قرار دارد.

معانی کشسانی نه تنها بر پویایی و انعطاف واژگان دلالت داشته‌است، بلکه بر سیالیت ذاتی متون دینی تأکید دارند. امام علی (ع) در خطبه ۱۰۹ به توصیف لحظه‌های سخت جان دادن می‌پردازد آنجا که می‌گوید: «يَنْظُرُ بِبَصَرِهِ وَيَسْمَعُ بِأُذُنِهِ عَلَى صِحَّةٍ مِنْ عَقْلِهِ وَبِقَاءٍ مِنْ لُبِّهِ يُفَكِّرُ فِيهِمْ أَفْقَى عُمْرِهِ وَفِيهِمْ أَذْهَبُ دَهْرِهِ». (با چشم خود می‌بیند و با گوش می‌شنود و با عقل درست می‌اندیشد که عمرش را در پی چه کارهایی تباه کرده و روزگارش را چگونه سپری کرده؟). امام (ع) در این گفتار، با توصیف حالات انسانی قبل از مرگ بیان می‌کند که انسان در لحظه جان دادن، تمامی اعمال خود را به یاد می‌آورد. امام به شیوه تنويع به کردارهای بد انسان اشاره کرده‌است که گویا به‌صورت عینی در آن لحظه سخت بر او متجسم می‌شوند. ذکر ابزارهای شناختی «بصر»، «أذن» و «عقل» در انطباق با فعل متناسب خود، بر مفهوم انتزاعی «یادآوری کردن» دلالت دارند. به‌نوعی ایشان با سه جمله «يَنْظُرُ بِبَصَرِهِ»، «وَيَسْمَعُ بِأُذُنِهِ» و «عَلَى صِحَّةٍ مِنْ عَقْلِهِ وَبِقَاءٍ مِنْ لُبِّهِ يُفَكِّرُ» به تکرار این مفهوم می‌پردازد تا با کثرت تکرار وحشت و هراسی که در آن لحظه به جان انسان می‌افتد را به‌صورت عینی تصویرسازی کند. در این سیاق، معنای حاصل از بسط سرنمونه در هم‌پوشانی جزئی با آن، قرار دارد و معنای عارضی در زمره توسیع مجازی و خوشه توافقی با معنای مرکزی است.

۸-۲. تجدیدنظر / بازیابی

«تجدیدنظر» از جمله مفاهیم انتزاعی است که با مشتقات صرفی «نظر» [مصدر ثلاثی مجرد] در متن نهج‌البلاغه، طرح مفهوم شده‌است. این معنا با بسامد ۱ در نامه ۷ امام علی (ع) استعمال شده‌است: «لَأَكْفَأُ بَيْعَةً وَاحِدَةً لَا يُنْبِئُ فِيهَا النَّظْرُ وَلَا يُسْتَأْنَفُ فِيهَا الْخِيَارُ الْخَارِجُ مِنْهَا طَاعِنٌ وَالْمُرَوِّي فِيهَا مُدَاهِنٌ». ایشان با ذکر شروط بیعت به آشکارسازی چهره نفاق معاویه می‌پردازد و در تلاش است تا با یک فعل حسی، امر انتزاعی «تجدیدنظر» را مفهوم‌سازی کند و آن را در خوشه توافقی، توسیع شمولی و هم‌پوشانی جزئی با گونه‌اصلی پیش‌برد. امام (ع) صرفاً به این امر بسنده نمی‌کند و از تکثیر مفهوم انتزاعی «تجدیدنظر» معانی کشسانی دیگری همچون «گرفتن» و «اصلاح» را اراده می‌کند.

۸-۲-۱. گرفتن

در بافت زبانی نهج‌البلاغه معنای «گرفتن» یا همان اخذ در خطبه ۱۱۹ بیان شده‌است. با توجه به محتوای خطبه و تکیه بر شاهد مدنظر: «لَا يَنْبَغِي لِي أَنْ أَدَعَ الْجُنْدَ... وَالنَّظْرَ فِي حُقُوقِ الْمُطَالِبِينَ» که به معنای گرفتن حقوق درخواست‌کنندگان است، اخذ حقوق مشروط به تجدیدنظر بوده، از این رو، این معنای

کشسانی از مفهوم انتزاعی تجدیدنظر استخراج شده‌است. با این حال، هر دو مفهوم از انعطاف معنای مرکزی شکل گرفته‌اند و در خوشه توافقی هم‌پوشانی جزئی با معنای هسته قرار دارند. از آنجاکه جرح و تعدیلاتی زیادی نسبت به سرنمونه در این معنای جدید صورت گرفته‌است، مفهوم انتزاعی «گرفتن» در توسیع مجازی با پیش‌نمونه قرار دارد.

۲-۸-۲. اصلاح و تربیت

مفهوم انتزاعی «اصلاح و تربیت» که حاصل معنای کشسانی تجدیدنظر است در کارگاه معنایی نهج البلاغه ۲ بسامد داشته، آنجا که امام علی (ع) خطاب به فرزندش امام حسن (ع) می‌گوید: «فَإِنِّي لَمْ أَلِكْ نَصِيحَةً وَإِنَّكَ لَنْ تَبْلُغَ فِي النَّظَرِ لِنَفْسِكَ وَإِنْ اجْتَهَدْتَ مَبْلَغَ نَظَرِي لَكَ» (نامه/۳۱). (همانا، من از هیچ اندرزی برای تو کوتاهی نکردم و تو هر قدر برای خودت کوشش کنی و به اصلاح خودت بیاندیشی همانند پدرت نمی‌توانی باشی). در این نامه که هر دو صورت اسمی «نظر» [مصدر ثلاثی مجرد] به معنای اصلاح و تربیت به کار رفته‌اند همچون شاهد قبل، لازمه این امر، تجدیدنظر و رجوع به نفس است، پس مفهوم انتزاعی تجدیدنظر یک مفهوم انتزاعی دیگری را به دنبال دارد که در اثر تکثیر معنای هسته حاصل شده‌اند. این معنای که با رویکرد توصیفی و در بافت‌زبانی متن مستخرج می‌شوند هم‌پوشانی جزئی و در خوشه توافقی با معنای هسته قرار دارند. دقت‌نظر در معنای کشسانی نشان می‌دهد که در توسیع مجازی با سرنمون است.

۲-۹. تلاش

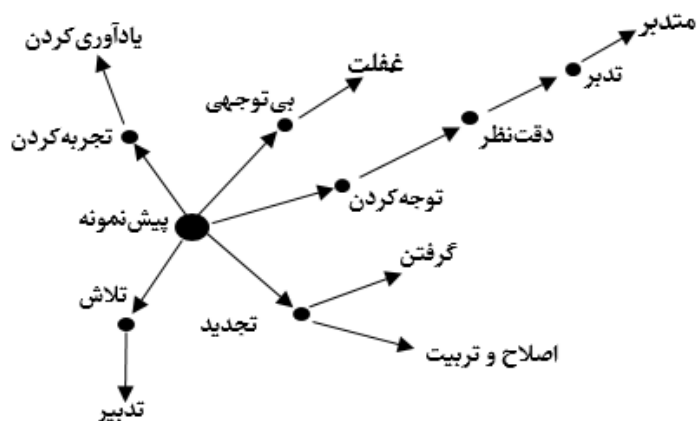
بررسی متن نهج‌البلاغه نشان می‌دهد که صورت اسمی «نظر» [مصدر ثلاثی مجرد] با بسامد ۲ در انتقال مفهوم انتزاعی «تلاش» استعمال شده‌است. این مفهوم که معنای کشسانی نیز به دنبال دارد صرفاً در نامه‌های حضرت امام (ع) به کار رفته‌است. در این زمینه امام (ع) می‌گویند: «وَلْيَكُنْ نَظْرُكَ فِي عِمَارَةِ الْأَرْضِ أَبْلَغَ مِنْ نَظْرِكَ فِي اسْتِجْلَابِ الْحُرَّاجِ» (نامه/۵۳). (باید تلاش تو در آبادانی زمین بیشتر از جمع‌آوری خراج باشد که خراج جز با آبادانی فراهم نمی‌گردد). ایشان با یک مقایسه تطبیقی، دو نوع تلاش ستودنی و نکوهیده را طرح می‌کند تا به مخاطب بفهماند که متعلق تلاش از خود تلاش، مهم‌تر و محوری‌تر است و برای هر امری توصیه به تلاش کردن نمی‌کند. در این نامه، امام (ع) به کمک یک امر عینی، این مفهوم انتزاعی را تصویرسازی می‌کند و آن را در خوشه توافقی و هم‌پوشانی جزئی و توسیع مجازی با سرنمونه پیش می‌برد.

۲-۹-۱. تدبیر

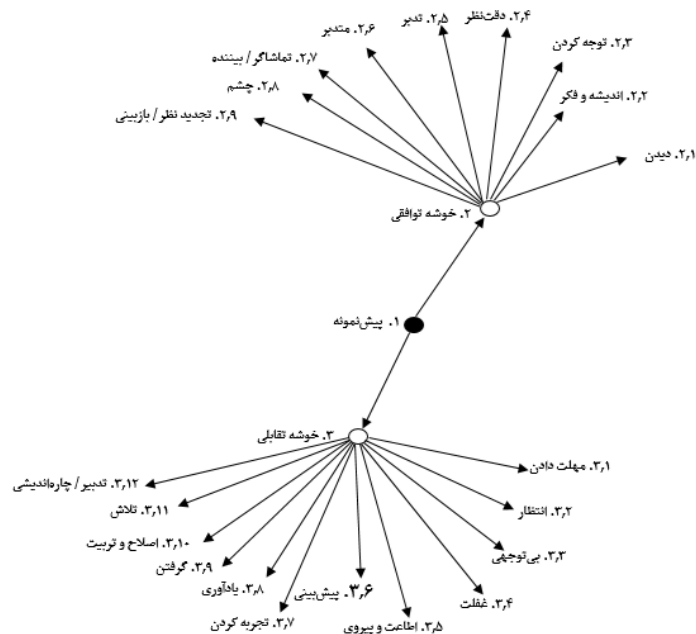
همان‌طور که بیان شد، گاهی واژه در معرض تغییرات معنایی قرار گرفته و معنای کشسانی دیگری را در برمی‌گیرد. «تلاش» که حاصل بسط معنای مرکزی بوده معنای کشسانی «تدبیر» را به دنبال دارد. این مفهوم انتزاعی با بسامد ۱ در نامه‌های حضرت امام (ع) آمده‌است، آنجاکه می‌گوید: «فَمَنْ أَلَانَ فَتَدَارَكَ نَفْسَكَ وَأَنْظُرْ لَهَا فَإِنَّكَ إِنْ فَرَطْتَ حَتَّى يَنْهَدَ إِلَيْكَ عِبَادُ اللَّهِ» (نامه/۶۵). در این نامه که امام (ع) علل گمراهی و ادعاهای دروغین معاویه را افشا می‌کند، صورت فعلی «نظر» را در هم‌پوشانی جزئی با پیش‌نمونه پیش

می‌برد. ایشان با اراده معنای جدیدی (تدبیر) بر عدم ثابت بودن معنای «نظر» تأکید دارد. این تغییر معنایی که ناشی از بافت‌زبانی بوده امری نسبی و متغیر است. جمله «فَمَنْ فَرَطَتْ حَتَّى يَنْهَدَ إِلَيْكَ عِبَادُ اللَّهِ» (اگر کوتاهی کنی برای درهم کوبیدن بندگان خدا برخیزند) که در تعقیب «فَمَنْ الْآنَ فَتَدَارِكُ نَفْسَكَ وَأَنْظُرْ هَذَا» آمده متعین معنای «انظُرْ هَذَا» (برای خود تدبیری پیشه کن) است. بررسی ترجمه‌های نهج البلاغه نشان می‌دهد که ترجمه «انظُرْ هَذَا» بی‌ارتباط با فحوای اصلی سیاق نبوده‌است؛ اما به صراحت مفهوم انتزاعی تدبیر که به وسیله فعل حسی مفهوم‌سازی شده را بیان نکردند. امام (ع) مفهوم انتزاعی تدبیر را در توسیع مجازی و خوشه توافقی با معنای هسته پیش برده‌است.

«مهلت دادن»، «انتظار»، «دیدن با ابزار چشم» و «اندیشیدن» در متن نهج البلاغه از دیگر مفاهیمی هستند که از گسترش معنایی فعل حسی «نظر» شکل می‌گیرند. از آنجاکه در ترجمه‌های نهج البلاغه به صراحت به چنین معانی اشاره شده‌است از ذکر شواهد آنها در مقاله حاضر صرف‌نظر می‌شود. شکل (۱) گسترش معنایی فعل حسی «نظر» را با توجه به معانی کشسانی نشان می‌دهد:

شکل ۱. گسترش معنایی فعل حسی «نظر» با محوریت معانی کشسانی

شکل ۲. شبکه معنایی فعل حسی «نظر»

شکل (۲)، شبکه معنایی فعل حسی «نظر» را در دستگاه معنایی نهج‌البلاغه با توجه به دو خوشه معنایی؛ توافقی و تقابلی نشان می‌دهد.

۳. نتیجه‌گیری

بررسی فرهنگ معنایی نهج‌البلاغه نشان می‌دهد که تطبیق بعضی نظریه‌های معناشناسی جدید به‌شرط امکان‌سنجی آنها بر متون دینی، می‌تواند معانی گوناگون و نظام‌مندی از واژگان را در یک بافت‌زبانی مستخرج کند. نظریه شبکه شعاعی و پیش‌نمونه که تغییرات معنایی یک واژه را در سیاق‌های متعدد بررسی می‌کنند، از رهیافت‌هایی بوده که در متون دینی، خروجی منسجم و پذیرفتنی داشته‌اند. مقاله پیش رو در پرتو این نگرش، تغییرات معنایی فعل حسی «نظر» را در دستگاه معنایی نهج‌البلاغه با رویکرد هم‌زمانی در دوره‌ای معین و در محور ترکیبی بررسی کرده‌است. نتایج پژوهش نشان داد که «درک بصری؛ دیدن با ابزار چشم» عضو کانونی صورت واژگانی «نظر» است. در متن نهج‌البلاغه این واحد زبانی بسامدی ۱۵۰ داشته که علاوه‌بر، معنای هسته با توجه به بافت، مسئله انطباق و قیود موجود در کلام، در معرض چندمعنایی قرار گرفته‌است. این تغییرات معنایی که ریشه در مؤلفه‌های معنایی دارد، گاهی با اضافه کردن و گاهی، با حذف مؤلفه‌ها صورت می‌گیرد. جرح و تعدیلات در معنای مرکزی که با شدت و ضعف مواجهه بوده تا جایی پیش می‌رود که یک معنای جدید ممکن است یک یا چند معنای کشسانی

به دنبال داشته باشد. در این میان، گسترش معنایی «نظر» در مفهوم انتزاعی «توجه کردن» که مرتبط با حوزه شناخت بوده بیشترین معانی کش سانی را دارد.

امام علی (ع) که با کمک معانی چندگانه مدخل واژگانی «نظر» یک شبکه معنایی را در منظومه فکری خود و دستگاه معنایی نهج البلاغه تشکیل می‌دهد، این شبکه را در دو خوشه؛ توافقی و تقابلی با گونه اصلی پیش می‌برد و تقریباً تعادلی نسبی میان دو خوشه معنایی برقرار می‌کند. بسط معنایی عارض شده بر عضو کانونی را ذیل توسعه شمولی و مجازی قرار می‌دهد تا ارتباطی نظام‌مند میان معانی جدید در شبکه برقرار کند که در این میان، توسعه مجازی و مفهوم انتزاعی بیشترین بسامد را دارند. به‌طور کلی، بسط معنایی فعل حسی «نظر» در حوزه‌های شناختی، حسی، اطاعت و پیروی کردن، تجربه، تربیتی و ... است که حوزه شناختی نمود بیشتری داشته‌است. در این شبکه، مفهوم انتزاعی «غفلت» هم‌پوشانی کلی و دو مفهوم انتزاعی «تدبر» و «اطاعت و پیروی کردن» هم‌پوشانی کلی و جزئی و سایر مفاهیم هم-پوشانی جزئی با پیش‌نمونه را داشته‌اند.

منابع

- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴). *لسان العرب*. المجلد الخامس. الطبعة الثالثة. بیروت: دار صادر.
- پالمر، فرانک ر (۱۳۸۷). *نگاهی تازه به معنی‌شناسی*. ترجمه کوروش صفوی. چاپ پنجم. تهران: نشر مرکز.
- دشتی، محمد (۱۳۸۶). *ترجمه نهج البلاغه*. چاپ اول. قم: ظهور.
- الزمشخري، محمود (۱۴۰۷). *الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل*. المجلد الثاني. الطباعة الثالثة. بیروت: دار الكتاب العربي.
- شاملی، نصرالله و حاجی قاسمی، فرزانه (۱۳۹۶). شبکه شعاعی معنای دیدن در خطبه‌های نهج البلاغه بر پایه معناشناسی شناختی قالبی؛ بررسی موردی فعل رأی با تکیه بر ترجمه‌های دشتی، جعفری و شهیدی. *فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه*. سال پنجم، شماره ۱۹، ۱۲۴-۱۰۲. <https://doi.org/10.22084/NAHJ.2017.11515.1668>
- عبدالواحد، عبدالحمید و خروف محمد (۲۰۱۶). *المقولة في نظرية النموذج الأصل. سياقات اللغة والدراسات البنائية*، المجلد الأول، ۳، ۹۳-۱۰۷.
- قادری، مهدی (۱۳۹۸). بررسی چندمعنایی افعال حسنی در چارچوب معناشناسی شناختی. مطالعه تطبیقی دو فعل «دیدن» و «شنیدن» در فارسی و انگلیسی. فاطمه یوسفی‌راد و آریتا افراشی. دانشگاه پیام‌نور.
- قائمی‌نیا، علی‌رضا (۱۳۹۰). *معناشناسی شناختی قرآن*. چاپ اول. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- گیررتس، دیرک (۱۳۹۳). *نظریه‌های معنی‌شناسی واژگانی*. ترجمه کورش صفوی. تهران: نشر علمی.
- مختار عمر، احمد. (۱۳۸۵). *معنی‌شناسی*. ترجمه سید حسین سیدی. چاپ اول. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی.
- مزبان، علی حسن. (۱۳۹۴). *درآمدی بر معنی‌شناسی در زبان عربی*. ترجمه فرشید ترکاشوند. چاپ اول. تهران: سمت.
- المصطفوي، علامة حسن. (۱۹۷۱). *التحقيق في كلمات القرآن الكريم*. المجلد الثاني عشر. لبنان-بیروت: دارالکتب العلمية.
- Liu, M.; Li, Zh., Song, G., Kong, F., & Liu, J. (2009). The Prototype Analysis of Ren: A Study on College” Implicit Theories of Ren. *International Journal of Psychological Studies*, 1(2), 41-48. <https://doi.org/10.5539/ijps.v1n2p41>